

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

© Поченчук Г. М., 2015

Розглянуто теоретичні підвалини інституціональних змін економічних систем, класифікацію основних концептуальних підходів. Визначено особливості реформування інституціональної структури національної економіки та сучасні умови інституціональних перетворень в Україні. Проведене дослідження дало можливість визначити чинники, які потрібно враховувати у подальшому під час відновлення дієвості створених та формування нових інститутів економіки.

Ключові слова: інститут, інституціональні зміни, інституціональна екзаптація, дисфункції інститутів.

G. Pochenchuk
Scientific-Research Financial Institute “Academy of Financial Management”

FEATURES MODERN INSTITUTIONAL TRANSFORMATION UKRAINIAN ECONOMY

© Pochenchuk G., 2015

In the article the theoretical foundations of institutional changes in economic systems are considered. The review of the main approaches to understanding the concept of “institution” is made. The author justifies inextricable link between institution and social interaction, as well as considering the classification of the main conceptual approaches to explain the reasons and motives of institutional changes in economic systems. Levels and ways of institutional changes are analyzed. It is determined that institutions cannot only exchange structure, reduce transaction costs, and also increase them, reduce, but increase the cost of ownership specification. Thus, such things like a dysfunction of institutions are possible phenomena.

Features of reforming the institutional structure of the national economy and the current conditions of institutional reforms in Ukraine are defined. Transformational economy implies a radical change in key economic institutions and the formation of a new institutional structure of the economy. In Ukraine as soon as possible most part of the system of institutions that determined the behavior of social and economic agents in the country was eliminated. But there was an institutional framework that prevents full advantage of the expanded market order as the most effective way of economic coordination.

The research made it possible to identify the factors that should be considered further in the recovery efficiency created by the formation of new institutions and the economy.

Key words: institutions, institutional changes, institutional exaptation, institutional dysfunction.

Постановка проблеми. Кінець XX – початок XXI ст. в економічній науці характеризується актуалізацією інституціональних досліджень. Інституціонально-еволюційний підхід до аналізу економічних явищ і процесів функціонування та розвитку економічних систем дає можливість розглядати їх у кількох аспектах: у структурному, процесному, причинно-наслідковому, визначаючи загальну траєкторію розвитку.

Трансформаційні процеси, що є характерними для сучасного розвитку української економіки, вимагають теоретичного обґрунтування як самих шляхів суспільних змін, так і конкретних механізмів їх здійснення. Відповідно пошук чинників інституціональних змін є ключовим питанням інституціональної теорії та практики.

Протягом років незалежності Україна впроваджувала ринкові реформи, трансформуючи усі сфери суспільного життя. Проте сформована структура економіки, її інституціональна складова не набули ефективної динаміки, яка б забезпечила добробут країни. І сьогодні в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах знову нагально стоїть питання реформування інституціональної структури економіки з метою забезпечення її дієвості щодо відтворення заданої траєкторії розвитку та реалізації євроінтеграційних очікувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституціональний аналіз виник доволі давно, однак лише в останні десятиріччя ХХ ст. почалось його вливання у mainstream (основну течію) економічної думки. Класичними представниками раннього інституціоналізму були Т. Веблен – автор знаменитої “Теорії бездіяльного класу” та Дж. Коммонс, науковий доробок яких формує основу сучасного інституціоналізму.

Інституціоналізм має методологічний інструментарій досліджень трансформаційного суспільства, охоплюючи внаслідок використання міждисциплінарного підходу все розмаїття факторів соціально-економічних, політичних та ідеологічних зрушень, що відбуваються у суспільстві. Сучасні інституціональні дослідження розглядають інститути як фундаментальну причину диференціації рівня багатства та бідності, свободи і залежності.

Вагомий внесок у розробку інституціональної теорії зробили Дж. Гелбрейт, Дж. Б'юкенен, О. Вільямсон, У. Гамільтон, Дж. Гобсон, Т. Егертсон, Р. Коуз, Г. Мюрдаль, Т. Негіші, Д. Норт, К. Поланьї, Е. Фурботн та ін. Пострадянська інституціональна парадигма формується під впливом фундаментальних і прикладних досліджень О. Аузана, С. Архієреєва, В. Вольчика, В. Дементьєва, Т. Гайдай, В. Гейця, А. Гриценка, Р. Капелюшнікова, С. Кірдіної, Г. Клейнера, М. Латиніна, Р. Нурєєва, В. Полтеровича, В. Радаєва, П. Саблука, О. Сухарева, А. Ткача, В. Тарасевича, В. Тамбовцева, О. Шпикуляка, А. Чухна та ін.

Проблематика інституціональних досліджень доволі широка: визначення сутності та ролі інститутів в економіці, їх класифікація, вивчення причин існування та еволюції тих чи інших інститутів, оцінка інституціональних структур різних рівнів та сфер економіки, вивчення можливостей інститутогенезу та управління цими процесами, історична компаративна оцінка еволюції інститутів, аналіз причин, спонукальних мотивів, чинників і наслідків інституційних змін.

Попри значний науковий доробок інституціональної теорії багато проблем залишаються недостатньо вивченими. Передусім це стосується інституціональних змін. Існує безліч досліджень інституціональної трансформації перехідних постсоціалістичних економік, однак для України важливо сьогодні вивчити можливості спрямування інституціональних перетворень щодо недавно сформованих у процесі ринкового реформування інститутів внаслідок їх недієвості або неефективності.

Мета роботи. Отже, метою роботи є спроби визначення особливостей сучасних інституціональних перетворень економіки України з позицій теорії інституціональних змін. Досягнення мети дослідження вимагає розгляду таких питань:

- визначити поняття “інститут”, “інституціональні зміни”;
- охарактеризувати інституціональні зміни економічної системи України протягом років перетворень;
- визначити особливості сучасних інституціональних перетворень вітчизняної економіки;
- охарактеризувати пріоритети подальшої інституціональної трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна економічна теорія більше не піддає сумніву значущість інститутів для економічного розвитку. Загальновизнаним є той факт, що їх стабільність та

ефективність є базовими умовами для інвестицій і розвитку підприємництва, що, своєю чергою, є основою зростання добробуту країн. Ця теза підтверджується історичними прикладами. Так, в колективній роботі “Нова інституціональна економіка: підхід до економічного розвитку з позицій колективного вибору” (“The New Institutional Economics: The Collective Choice Approach to Economic Development”) дослідники вказують на роль модернізації формальних і неформальних інститутів повоєнної Німеччини та Японії у прискоренні зростання цих країн. Нові економічні системи, збудовані у них відповідно до принципу вільної конкуренції, що існували в довоєнний період, сприяли їх швидкому відновленню і подальшому розвитку [6].

Т. Веблен сформулював основні ідеї інституціонального аналізу, визначаючи інститути як стійкі звички мислення, притаманні групі людей. Прихильники інституціоналізму, трактуючи основну категорію, надавали їй своїх акцентів. Так, Коммонс Дж. визначав інститути як колективну діяльність, покликану контролювати індивідуальну діяльність, як звичай, тобто неорганізовану колективну діяльність, як особливий вид соціальної структури, здатний змінювати цілі та уподобання агентів; Гамільтон У. – як поширений усталений спосіб мислення або дії, що закріпився у звичках групи або звичаях народу; Норт Д. – як сукупність створених людьми правил і норм, що виступають як обмеження; Серл Дж. – як систему таких правил, які не регулюють, а конструюють саму поведінку, причому інституціональна реальність не тільки описується мовою, але й формується нею, а отже, інституціональна онтологія суб’єктивна, а інституціональні факти існують тільки з точки зору їх учасників; Найт Дж., Ходжсон Дж. – як систему усталених і загальноприйнятих соціальних правил, які структурують соціальні взаємодії. Можна знайти ще багато інших трактувань як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Однак вихідним логічним пунктом для пояснення інститутів завжди є соціальна взаємодія між людьми. Без цієї ознаки усі інші елементи змісту поняття “інститут” втрачають будь-який сенс. Будь-який інститут нерозривно пов’язаний з соціальною взаємодією. Інститути виникають під час соціальних взаємодій і мають своїм результатом взаємодію. Отже, щоб зрозуміти і пояснити інститути, необхідно показати, як вони виникають через соціальну взаємодію. Тобто показати інститути як необхідну ланку в системі соціальної взаємодії, без яких неможливе здійснення стійкої соціальної структури [1, с. 29].

З одного боку, інститути створюються людьми, які “самі роблять свою історію”, тобто інститути є результатами людської поведінки. З іншого боку, інститути – це обмеження, які накладаються на взаємодію, тобто стихійно знайдені в результаті повторюваних дій агентів ефективні соціальні практики, закріплені і легітимізовані.

Сукупність певних упорядкованих інститутів утворює єдине ціле – інституціональну структуру, основу якої становлять формальні “правила гри” або “норми”. Ця система знаходиться у постійному русі: “правила” створюються і відмирають, перетікають з неформальних у формальні, підкріплюються новими санкціями. Як зауважив Дж. Серл, інституціональні структури створюють незалежні від бажання підстави для дії, а створення умов для залежних від бажання підстав дій припускає створення незалежних від бажання підстав для дій [3].

Практика суспільної життєдіяльності показала, що інститути не є застиглими утвореннями, а постійно змінюються. Причому зміни відбуваються у різних спосіб і під впливом різних чинників. Дослідження проблематики інституціональних змін та формування інституціональної структури економіки активізувались у 80–90 рр. ХХ ст., коли процеси у світовій економіці змусили задуматися про важливість інститутів для економічного розвитку, особливо в країнах, де почався перехід від планової до ринкової економіки.

Сьогодні немає єдиної загальноновизнаної теорії інституціональних змін. Її формує низка різноманітних концепцій (табл. 1).

Шльотер М. і Ганіш А. об’єднали різноманітні теорії інституціональних змін залежно від факторів, що їх спонукають, у три групи:

1) інституціональні зміни на основі економічної ефективності. Основна ідея полягає в економії трансакційних витрат;

2) інституціональні зміни на основі розподільно-контрактних процесів. Основна ідея – кожен стратегічний актор в тій чи іншій ситуації має різні інтереси і владу, що спонукає акторів до

участі в конфліктах інтересів. Щоб вирішити цей конфлікт, актори намагаються знайти якесь рішення відповідно до владних ресурсів, які вони мають;

3) інституціональні зміни, що ґрунтуються на теорії суспільного вибору. Акцентується на ролі уряду у зміні або створенні інститутів, відповідно уряд та політиком виступають рушійними силами та центральними агентами змін [5].

Таблиця 1

Концепції інституціональних змін

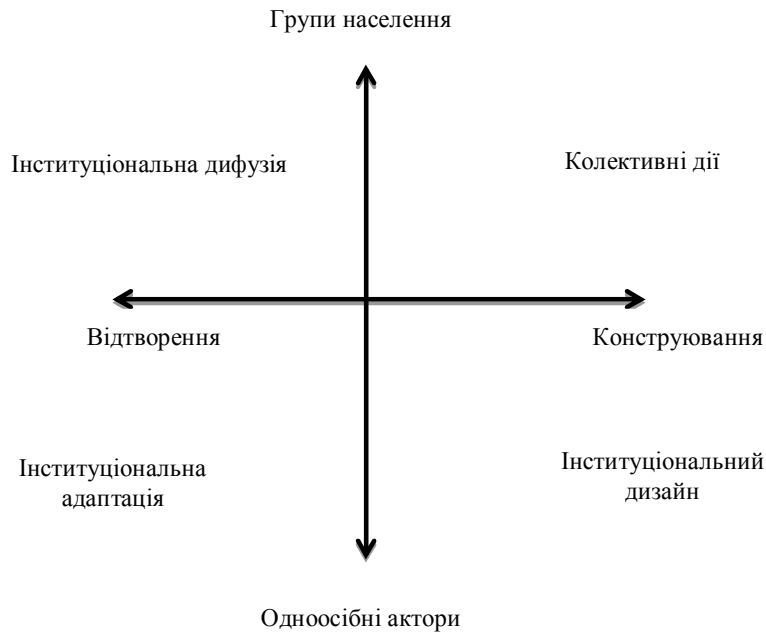
Концепція	Зміст концепції	Представники
Концепція інституціональних змін внаслідок змін відносних цін економічних ресурсів	Держава та політичні процеси виступають пасивними факторами, які мовчки сприймають будь-які зміни, що зумовлюють зростання чистої суспільної вигоди. Інституціональні зміни зумовлюються попитом з боку економіки, внаслідок недостатньої ефективності використання ресурсів	Демсец Х. Егерсон Т. (Demsetz H., Eggertsson T.)
Концепція інституціональних змін Д. Норта	Враховує вплив процесів, що відбуваються на політичному ринку та підкреслює позитивне (не дорівнює нулю) значення на ньому трансакційних витрат (наявність перепон здійснення політичних дій та обмінів)	Норт Д.
Концепція індукованих інституціональних інновацій	Враховує як екзогенні зміни, що спричиняють попит на нові інститути, так і політичні та культурні обмеження на пропозицію у відповідь інституціональних змін	Рутан В. Хаям І. (Ruttan V. W., Hayami Y.)
“Розподільча” теорія інституціональних змін	Стверджує, що ставлення окремих економічних агентів до пропонованої інституціональної інновації визначається чистими вигодами, які дісталися їм від здійснення останньої. Конфлікт інтересів, який виникає, розв’язується у процесі ведення політичних переговорів і укладення відповідних угод (контрактів)	Лайбекп Г. (Libecap G.)
Концепція інституціональних змін Найта Дж.	Акцентує увагу на “проблемі безбілетника” у процесі укладання політичних угод з приводу здійснення соціально ефективних інституціональних змін. Стверджує, що раціональний економічний агент не буде брати участі у такому контрактному процесі, оскільки в разі його успішного завершення, він без будь-яких витрат отримає свою частину спільної вигоди. Найт вводить поняття асиметричного розподілу сили в суспільстві як первинного пояснення інституціональних змін	Найт Дж. (Knight J.)

Джерело: [7, с. 102].

Інституціональні зміни визначають економічні зміни, які формують сутнісні характеристики розвитку. Інституціональні зміни можуть відбуватись різними шляхами як еволюційно – поступовим перетворенням існуючих інститутів, їх якісних характеристик, так і революційно, за допомогою впровадження нових інститутів через їх імпорт та трансплантацію (запозичення з інших інституціональних структур) або вирощування (рис. 1).

Під час інституціонального реформування відбувається цілеспрямована зміна деякої сукупності інститутів, здійснювана агентами, які розробляють і реалізують план трансформації [2].

Інститути можуть не тільки структурувати обміни, знижувати витрати трансакцій, а й збільшувати їх, знижувати, але і збільшувати витрати специфікації прав власності. Тобто, за висловом Д. Норта, можливі такі явища, як дисфункції інститутів, інституційний “безлад”, що провокує високий ступінь дезорганізації системи і низький рівень керованості.



*Рис. 1. Рівні та способи інституціональних змін
Джерело: побудовано на основі [5]*

В. Полтерович виділив чотири типи інституціональних дисфункцій, що виникають під час трансплантації інститутів [2, с. 6]: атрофія і переродження інституту; активізація альтернативних інститутів і їх відторгнення; інституціональний конфлікт; інституціональні пастки і гістерезис. При цьому під інституціональною пасткою В. Полтерович розуміє стійку, але неефективну норму. Інший відомий економіст О. Сухарев під дисфункцією розуміє “порушення функцій будь-якого органу, системи, економічного інституту, переважно якісного характеру” [4], при цьому він виділяє два рівні дисфункцій – мікро- (коли порушуються окремі характеристики) і макроекономічні (порушуються усі характеристики).

В Україні на початку трансформаційного періоду основні завдання полягали у демонтажі базових інститутів планової централізованої економіки. Трансформаційна економіка передбачає докорінну зміну основних економічних інститутів і формування нової інституціональної структури економіки. Тривалість перехідного періоду залежить від тривалості формування базових інститутів ринкової економіки. Усунення адміністративних перепон мало б забезпечити розвиток підприємництва та перехід до економіки ринкового типу. Поняття “переходу” відображає особливості таких суспільних трансформацій, які перебувають на межі революції і радикальних реформ. Перехід кардинально змінює базові економічні інститути і в цьому сенсі є революційним. Водночас ініціатори та прихильники таких змін не відкидають правових основ попереднього режиму, трансформуючи їх поступово, і в цьому аспекті перехід є ближчим до еволюційних процесів. Інакше кажучи, перехід поєднує революційні завдання (замінити базові засади функціонування економічної системи) з еволюційними методами їх досягнення. При цьому ex ante дуже важко визначити, як впровадження того чи іншого інституту вплине на економічну ефективність.

В результаті у найкоротші терміни була ліквідована більша частина системи інститутів, які визначали поведінку соціальних та економічних агентів в країні. Відбувся демонтаж старої економічної системи, її інституціональне оновлення та інституціоналізація нових каналів впливу на поведінку та взаємодію економічних агентів. Однак нові ринкові інститути, скопійовані з інституціональної системи розвинених західних країн, у специфічних національних умовах української економіки давали результати, зовсім далекі від очікуваних.

Впровадження нових інститутів відбувалось “зверху” правлячими вузькими групами з особливими інтересами, які зацікавлені змінювати “правила гри” на свою користь у пошуках

політичної ренти. Наслідком стало встановлення відносин “влада–бізнес” за типом “покровитель–клієнт”, які сприяли формуванню кланово-олігархічної системи, обміну економічної ренти на політичну лояльність. Тобто сформувалась велика кількість неефективних інститутів, які дають змогу привласнювати значну частку доходів суспільства зазначеними групами. Виникла інституціональна структура, яка унеможливує повною мірою використовувати переваги розширеного ринкового порядку як найефективнішого способу господарської координації.

В інституціональній економічній теорії зрілість національного інституціонального середовища оцінюється за допомогою таких основних критеріїв: 1) загальної стійкості сформованих структур прав власності та правил присвоєння на усіх стадіях інвестиційного циклу; 2) політичної і правової стійкості; 3) дієздатності судової системи; 4) виконання (інфорсменту) контрактів і зобов'язань. За усіма критеріями інституціональне середовище знаходиться швидше в зародку, навіть не в розвитку, що вже говорити про зрілість. Проблема полягає у тому, що правлячі еліти створювали закони і правила для інших за винятком себе. Постійна зміна правлячих еліт призводила до зміни “правил гри”. В Україні виник парадокс тривалого існування реально неінституціалізованих формальних інституцій.

Отже, сьогодні умови інституціональних перетворень в Україні мають кілька визначальних особливостей: повна або часткова дисфункціональність вже новоутвореної внаслідок ринкового реформування інституціональної структури економіки; екзаптація ринкових інститутів (ситуація, коли інститут після його впровадження в інституціональну організацію економіки, яка склалась еволюційно, виконує функції, які не планувались і не враховувались під час його імпортування або вирощування); закріплення перехідних (створених на початковому етапі реформ) інститутів, як постійно діючих.

Сучасні інституціональні дослідження не пропонують універсальних рецептів прискорення дієвості інституціональних реформ, особливо з врахуванням особливостей національних умов. Однак потрібно взяти до уваги висновки, зроблені на основі аналізу інституціональних реформ різних країн щодо їх стратегії [5]:

- як правило, немає необхідності в універсальній та всеохопній реформі інститутів. Стратегія реформ повинна бути сконцентрована на обмеженому наборі ключових інституціональних обмежень (binding constraints) (для України першочерговою є, за рекомендаціями експертів, – система судочинства);

- одних і тих самих цілей можна досягти за допомогою різних інституціональних рішень. Імпорт інститутів потрібно балансувати з їх ретельною адаптацією до місцевих умов;

- враховуючи вихідні умови і місцеві традиції, реформатори повинні бути готові до інституціонального експериментування, а також до корегування своєї політики на основі ретельного моніторингу та оцінки фактичних результатів проведених реформ. Це передбачає високі вимоги до прозорості та ефективності процесу прийняття урядових рішень щодо стратегії і тактики реформ;

- важливо приділити адекватну увагу зміцненню інститутів, що забезпечують стійкість економіки до зовнішніх шоків, таких, як верховенство права, демократія, система участі, соціального захисту та консультативні механізми.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Сучасна ситуація в Україні дає можливість, незважаючи на усю складність сформувати ефективну інституціональну структуру економіки та суспільства. Криза за своєю природою має двійтий характер: з одного боку, це руйнівний (руйнує старе), а, з іншого, – засадничий (надає поштовх та можливості розвитку нового). Потрібно враховувати, що:

- реформування економіки – це не просто проектування і впровадження нових економічних механізмів, а створення нових і одночасно еластичних інститутів;

- стратегії реформ і в попередні роки декларували правильні речі, однак не було розроблено ефективних шляхів їх досягнення;

– сформовані інститути для ефективного функціонування потребують створення та підтримки певних умов.

Отже, перспективи подальшого дослідження інституціональної динаміки полягають у сфері вивчення можливостей управління інституціональним розвитком та забезпечення ефективності і дієвості запроваджуваних інститутів та сформованої інституціональної системи.

1. Дементьев В. В. *Что мы исследуем, когда исследуем институты?* / В. В. Дементьев // *TERRA ECONOMICUS*. – 2009. – Т. 7, № 1. – С. 13–30.
2. Полтерович В. М. *Стратегии институциональных реформ: перспективные траектории* / В. М. Полтерович // *Экономика и математические методы*. – 2006. – Т. 42, № 1. – С. 3–18, С. 6.
3. Серл Дж. *Что такое институт?* / Дж. Серл // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 8. – С. 16.
4. Hanisch M. *Institutional analysis and institutional change: What to learn from the case of bulgarian land reform?* / M. Hanisch, A. Schlüter // in P. Tillack and E. Schulze (eds) *Land Ownership, Land Markets and their Influence on the Efficiency of Agricultural Production in Central and Eastern Europe*. – Vauk. – Kiel. – 2000. – P. 152–170. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://paradies.agrar.hu-berlin.de/wisola/ipw/KATO/papers/IAMO99125e.pdf>.
5. Olson M. *The New Institutional Economics: The Collective Choice Approach to Economic Development* / M. Olson / Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 13–36.
6. Pochenchuk G. *Influence of relation with international financial institutions on; institutional transformation of economy* / G. Pochenchuk // *The USV Annals of Economics and Public Administration*. – 2014. – Vol. 14, issue 2 (20), – С. 99–107.
7. Rodrik D. *Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion?* / Dani Rodrik // *Journal of Economic Literature*. – 2006. – № 44 (December). – P. 973–987.